

השפה הערבית

עندמה طلب مني ان أكتب عن اللغة العربية وعن مفهومها الحالي داخل المجتمع اليهودي في إسرائيل، بدأت فوراً بالكتابة باللغة العربية. الا انني تلقيت رسالة الكترونية من مجموعة الـ«لكسيكون»، حيث وضح لي الهدف من كتابة هذه المقالة بانها تهدف لتوسيع حدود الخيال السياسي. وانها، وعلى النقيض من السؤال المعتاد، والذي يسأل: ما هو المصطلح X، فهنا السؤال الذي يطرح نفسه: ماذا بإمكان X أن يكون؟ عندما ادركت انه يتوجب علي ان اكتب عن اللغة العربية في إطار النقاش حول أفق سياسي آخر، فلم يعد يساورني أدنى شك ان لا بد لي أن ابدأ مقالتي بالعربية. هذا ولأن مصطلح «هسفة هعريفيت» (השפה הערבית) هو حالياً مصطلح إسرائيلي صهيوني، يمثل خطاباً يهودياً استعلائياً يتم تعليمه بكامله بالعبرية. أما اللغة العربية عندما تحتسب في إطار أفق سياسي آخر، حينها ستكون لغة حاضرة في كلماتها وجسدها وروحها، محكية كانت أم مكتوبة، مسموعة أم مقروءة، حتى وإن كانت لغة الأحلام والغرام، فإنها ستكون حتى في داخل المجتمع اليهودي لغة لا تعلق على العبرية ولا تقل عنها قيمة.¹

או אז תהיה זו הפעם הראשונה שהיא תחזור להיות שפה. שכן הנכחתה של השפה הערבית, בערבית, בספרותית, במדוברת או במשלבי הביניים, בתוך המרחב הציבורי, באוניברסיטה, בשדה התעופה, בבית הספר או בכרוז של תוצאת המחצית במשחק הכדורגל – הנכחה זו היא מחויבת המציאות כל אימת שאנו מנסים להגדיר אותה בתוך אופק פוליטי אחר. במצב מדומיין כזה, הערבית באמת תישמע. היא תורגש. היא לא תופיע כדי לצאת ידי חובה, והיא לא תהיה כתובה בשגיאות ובתעתיקים זרים. היא לא תתרגם את העברית, והיא לא תהיה משנית לה. היא לא תהיה אילמת וגם לא נחבאת אל הכלים. היא תהיה קיימת באופן אורחי, טבעי ומתבקש. היא לא תהיה פליטה, ולא נוכחת-נפקדת, היא לא תהיה כבושה ולא אויבת, היא לא תהיה גיס חמישי וגם לא משתפת פעולה. היא לא תהיה ערבית-ישראלית, ולא שפת המיעוטים. היא לא תהיה עילגת ולא נלעגת. היא לא תהווה איום ביטחוני ולא תהא קשורה בחיל המודיעין. היא לא תפחד והיא לא תפחיד. כמו השפה העברית בעברית, היא תהיה פשוט השפה הערבית בערבית. טענה זו נובעת מהמצב הקיים כיום בישראל, שבו לטענתי דרות שתי «ערביות» במקביל. האחת, כפי שצינתי בפסקת הפתיחה, היא «اللغة العربية» (אללעה אלערביה), ואילו השנייה היא «השפה הערבית». האחת היא שפה ראשונה, של מיעוט ילידי, שהיווה את רוב רובם של תושבי המקום במאות שקדמו להקמת ישראל ב-1948. השפה הזו, «اللغة العربية», היא שפת הלימוד בבתי הספר הערביים, היא שפת האזור, שפת תרבות, שפת מוזיקה, שפת כתיבה. היא שפה אקטיבית, דינמית ומתחדשת, שמשנתה ככל שפה חיה. במקרה של הפלסטינים בישראל, ובצל המציאות החברתית והפוליטית בארץ, היא שפה שמשנתה ומתפתחת בעיקר אל מול העברית השלטת.² ליד שפה זו, כאמור, מתקיימת בארץ שפה אחרת הנקראת «השפה הערבית». היא איננה קיימת מתוקף חקיקה אקטיבית אלא רק כשאריות של תקנה בריטית מימי המלך ג'ורג'

החמישי מ-1922. על הנייר היא נקראת לפעמים "שפה רשמית", אך במציאות המצב הרבה פחות מבטיח. היא רשמית רק על שלטים ביישובים מעורבים שחיים בהם יותר מ-6% ערבים.³ היא רשמית מבחינת החוק וחובת הלימוד שלה, אבל רק 3% מהצעירים היהודים בישראל דוברים אותה.⁴ והיא רשמית על הנייר בלבד, אולם נחיתותה ומשניותה בישראל מהדהדות חדשות לבקרים: כשהיא לא נוכחת בשילוט בשדה התעופה הבינלאומי של ישראל,⁵ כשהיא לא נכתבת על הטפסים של עיריית ירושלים – עיר שחיים בה יותר מ-330 אלף תושבים ערבים-פלסטינים,⁶ כשהיא לא מופיעה באתר האינטרנט של אוניברסיטת תל אביב,⁷ או כשאסור לדבר אותה בשיפודי אוויו.⁸ שפה שהאותיות שלה על רבים משלטי הרחוב בירושלים, בירת ישראל, מרוססות בשחור, כמו גם בעוד מקומות ואתרים רבים החוצים את ארצנו לרוחבה ולאורכה, מאלף ועד תו, *من الالف الى الياء*.

בכך, לצד "اللغة العربية" התפתחה בישראל שפה שונה, "השפה הערבית", הנבדלת מן הראשונה בתכונותיה, בגופה, בנימוסיה ובהלך מחשבתה. "השפה הערבית" היתה לשפה המוצדקת בחברה הישראלית בעיקר בשל אוריינטציה מודיעינית: היא נלמדה ונלמדת בעיקר מתוך מוטיבציה אינסטרומנטלית-צבאית של התלמידים ומתוך שדה שרבים מהשחקנים הראשיים בו למדו גם הם את "השפה הערבית" שלהם בקונטקסט צבאי-יהודי-ישראלי. האוריינטציה המודיעינית הזאת, שהיא לפעמים שקטה ולפעמים רועשת, ניווטה את הדגש הפדגוגי ליכולות שפה פסיביות ולקידום שיח של "שלום וביטחון" בשדה לימודי השפה, כאילו יכולה הערבית להיות ענף זית ורובה גם יחד.

בראשיתו, בסוף שנות הארבעים ולאורך שנות החמישים והשישים, נבע מצב זה מחולשתה של מערכת החינוך לעומת המערכות האחרות – הביטחונת והפוליטית – ובהתגבשות המתמשכת של הלובי המשמעותי היחידי ללימודי הערבית בישראל, אשר קידם הצדקה של שימושים "פרקטיים" בשפה וקשר בין לימודי השפה בבית הספר להצדקות ביטחוניות-לאומיות. מתוך מצב זה, מתוך השיח הציוני, ומתוך השותפות ה"טבעית" שבין הספרה הצבאית והאזרחית, הפך לאורך השנים השילוש חינוך-ערבית-מודיעין לשילוב האפקטיבי ביותר בלימודי השפה ויצר מערכת סגורה של מומחיות. כך התקבע שדה לימודי הערבית בישראל כמרחב "מוגן", שמקבלי ההחלטות שלו, כותבי ספרי הלימוד, המורים ומורי העוזר הפועלים בו הם כמעט באופן מוחלט יהודים שהערבית משנית בחייהם ובתרבותם. כך הפך שדה זה לנעדר כמעט לגמרי מערבים דוברי ערבית.

התהליך הזה סייע להחרגתה של השפה הערבית כשפה זרה במערכת החינוך הישראלית, על כל המשתמע מכך. לימודי הערבית הובנו כמרחב שאינו מקומי אלא זר, וכשפה שאיננה רשמית ואיננה חלק ממרקם החיים, אלא מקצוע רשות שניתן להמיר בשפה "אזורית" אחרת – הצרפתית. בתהליך הזרתה של הערבית התמקם שדה לימודי השפה בתבנית בטון כמרחב אידיאולוגי שבו יהודים-ישראלים מתאימים יותר מדוברי ערבית ללמד את השפה הערבית, להסביר את העולם הערבי ולהכיר את תרבותו. "השפה הערבית" חוותה אפוא בישראל משבר קולוניאלי מתמשך, וכתוצאה מכך עברה תהליך מתמשך של לטיניזציה. הערבית הפכה קפואה,

שפה שצריך לקדד ולפצח, שפה שעוצבה כשפת קריאה ולא כשפת דיבור, ובעצם כמקרה ייחודי שבו נוצרה דיגלוסיה הפוכה ומלאכותית: מקרה שבו השפה הבסיסית של דוברי הערבית במערכת היהודית-הישראלית היא שפה פסיבית-כתובה המנותקת מן העולם הערבי, בעוד השפה השנייה שלהם – הערבית המדוברת – לא נרכשת כלל אלא בקרב משכילים יוצאי מודיעין ויודעי ח"ן.⁹ בערך זה ארחיב על שלושת המאפיינים המרכזיים הללו של "השפה הערבית", הכוללים את החרגתה כשפה זרה, חיבורה לחיל המודיעין ותהליכי הלטיניזציה שעברה, ואסיים בסיכום עם הפנים אל הערבית באופק הפוליטי האחר.

ההיסטוריה של החרגת הערבית כשפה זרה

מבט על כמה מתחנות היסוד שמסמנות את יצירת "השפה הערבית" בארץ יוכל לשפוך אור על התהליך שהיא עברה, ואת הפיכתה ל"ישראלית" כל כך מצד אחד – ולמנוגדת כל כך לאזור מצד שני. דבריו של יו"ר ההסתדרות הציונית הראשון, בנימין זאב הרצל, יכולים להוות פתיחה הולמת לכך. הרצל גרס כי "ארץ ישראל היא ארץ אבותינו אשר לא נשכחנה לעולם. [...] למען אירופה נהיה שם חלק מן החומה הבצורה נגד אסיה, ונעשה את תפקיד חלוץ התרבות בפני הברברים."¹⁰ ניתן לומר כי לאור הסתכלות בסיסית זו ובהמשך לה, גם השפה הערבית התגבשה והתמקמה בקרב התנועה הציונית לא ככלי אינטגרטיבי להשתלבות אלא כמסמן מפריד. אמנם, הדרך לא היתה ליניארית: לצד דבריהם של אחד העם ויוסף קלוזנר כי לימודי הערבית הם לא יותר מ"לבנטיניזציה מיותרת של היהודים"¹¹ נשמעו גם קולות אחרים, לרבות זה של נסים מלול, שטען כי "עלינו לדעת היטב את השפה הערבית ולהתמזג עם הערביים [...] בתור לאום שמי עלינו לבסס את לאומיותנו השמית ולא לטשטש בתרבות האירופית [...] על ידי הערבית נוכל ליצור תרבות עברית ממש."¹² אולם הדומיננטיות האשכנזית-אירופית של התנועה הציונית בארץ, ואלמנט ההפרדה שצבר תאוצה כמרכיב בסיסי במחשבה הציונית, הביאו להתחזקות ההפרדה והאינסטרומנטליות שבערבית, על חשבון ההתמזגות והאינטגרטיביות שהיא יכלה להציע.¹³

דוגמה לכך ניתן למצוא גם בנוגע למקומה של הערבית בדיונים על חידוש השפה העברית בוועד הלשון העברית. העמדה של בן יהודה, לדוגמה, היתה להשתמש בערבית כצעד להתחדשות העברית וקידום הציונות בארץ. לפי בן יהודה,

רק מי שהוא מתבונן כל הימים כמוני ומשווה את המלים של שתי לשונות הללו, רק הוא יכול לחוש בכל הכוח עד כמה בבחינת אוצר המלים אין כמעט הבדל ביניהן. אפשר להחליט כי כמעט כל שורש עברי ישנו גם בערבית, אם לא ממש בצירופו העברי על כל פנים באיזה צירוף אחר. ולכן רשאים אנו להחליט גם ההיפך, כי גם רוב השורשים שישנם באוצר-המלים הערבי היו גם באוצר-המלים העברי, וכל אלה השורשים אינם זרים, אינם ערבים. אלא שלנו הם. שאכדו לנו וחזרנו ומצאנום...¹⁴

מעניין לראות כי בן יהודה מתייחס לשפה הערבית כמשמרת השפה העברית. הוא סבור כי מציאת המילים העבריות בשפה הערבית מאפשרת את "גאולת" המילים העבריות, ומשחק עם כפל המשמעות של שורש עברי דקדוקי ושורש עברי לאומי. ניתן לזהות כאן יחס דו-ערכי כלפי השפה הערבית, מצד אחד כקרובה וכאחות לעברית, ומצד שני – ובשל היותה "משמרת" העבריות – גם כזו שעם ההגירה הציונית לארץ ישראל "תשלים" את תפקידה ההיסטורי, שכן השיבה היהודית להיסטוריה תיעשה דרך הערבית, ודרך הערבים – ובמובלע גם דרך מחיקתם.

מעניין שאפילו קולו זה של בן יהודה, שגם דוד ילין ואחרים תמכו בו, זכה להתנגדויות רבות ומגוונות. התנגדויות אלו ללימודי השפה הערבית נבעו מהאופי האירופי של ההנהגה הציונית והתנגדותה הכללית ללימוד והשפעה אמיתית של התרבות הערבית. חלק מהדוגמאות לסירובים אלה הן התנגדות להגייה הערבית/מזרחית של ח, ט, ע, ו-ק והעדפה של "היופי הצלצולי" האירופי, כדברי ז'בוטינסקי;¹⁵ התנגדות ציבורית וממסדית לניסיונות של ועד הלשון העברי לקדם שימוש בשורשים ערביים;¹⁶ ויכוחים בוועד הלשון העברית וההעדפה התיאולוגית של שפת הקודש המקראית על פני שפת התלמוד והמשנה וההשפעות הערביות שבהן;¹⁷ התרחקות מההגייה הערבית של האותיות הייחודיות לשפות השמיות (ח, ט, ע, ק, צ);¹⁸ והעדפת מילים עבריות "חדשות" שיהיו דווקא שונות בצלילן ובהגייתן מהמילים המקבילות בערבית.¹⁹

שנהב עומד על תהליך זה, שבו הפכה הערבית בעשורים הראשונים של המאה העשרים משפה מקומית, היכולה לסייע בהחייאת העברית וב"שיבה" הציונית, לשפה שהיחס אליה בשנים קריטיות אלו מתקבל מתוך עמדה אוריינטליסטית הרואה בה שפה נחותה, שפה גלותית ששיבשה את העברית, שפה שהפכה יותר ויותר משפת היהודי לשפת האויב.²⁰ בדומה לכך, להשקפתי, היחס המשתנה לשפה הערבית היה דומה ליחס המתחלף בנוגע לערבים-הפלסטינים עצמם ולמרכיבים שונים בתרבותם, והוא עבר – בהסתכלות מכלילה – שלושה תהליכים מרכזיים: בשלב הראשון, בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים – רומנטיזציה; בשלב השני, בשנות העשרים והשלושים – חיקוי והידמות; ובשלב השלישי והאחרון, שצבר תאוצה עם התלהטות הסכסוך בשנות הארבעים והגיע לשיא בנכבה הפלסטינית, הקמת מדינת ישראל והשנים הבאות – ניגוד והחלפה.²¹

יש הטוענים שבתקופת היישוב, ובעצם גם היום, התקיימו במקביל שיחים שונים ואף מנוגדים בנוגע לשפה הערבית בחברה היהודית. כך לדוגמה הלפריין, שטענה כי ה"שיחים השונים" שהתקיימו בחברה היהודית הציונית ביחס לשפה הערבית בשנות העשרים והשלושים – ה"שיח הרומנטי-לאומי", "שיח המודרניזציה" ו"השיח האסטרטגי-ביטחוני" – "חיו יחדיו באי-נוחות".²² להשקפתי טיעונים מעין אלה הם פשטניים משהו, שכן הם אינם מביאים בחשבון את יחסי הכוח המתקיימים בין ה"שיחים" השונים, את ההיחלשות המתמדת של השפה הערבית כגורם חיובי, משלב ומקרב שיכול לשמש כמודל לחיקוי, ואת התחזקות היחס השלילי כלפי השפה הערבית: כשפת האויב, כשפת האחר, כשפה נחותה ולא רצויה. התחזקות האלמנטים השליליים הקשורים בשפה הערבית באותה תקופה עולים ממחקרים על ראשיתם והתגבשותם של לימודי הערבית בארץ. דוגמה לכך היא עלייתם של ההקשרים והשקנים הצבאיים

והביטחוניים הנוגעים ללימודה של הערבית ביישוב היהודי-הציוני בארץ אל מול היחלשות ההקשרים האזרחיים והאינטגרטיביים, וכך גם קידומה של השפה הערבית במערכת החינוך היהודית כמקצוע לימוד שזכה בשנות הארבעים לתקציב הן ממחלקת החינוך והן מהמחלקה הפוליטית. בנוסף לכך, בשנות הארבעים צמחו פרויקטים רבים שקידמו את לימודי הערבית כצורך ביטחוני, במקביל להתחזקות מעמדם של גופי מודיעין בשדה לימודי הערבית.²³

תהליכים אלה, ו"תחנות חייה" של השפה הערבית בחברה היהודית במחצית הראשונה של המאה העשרים, קיבעו את נחיתותה ואת זרותה של הערבית בקרב יהודים בארץ, שלא לומר את העוינות כלפיה. בינואר 1949, כשנתכנסו חברי "ועדת השעות" של משרד החינוך לקביעת המקצועות ומספר שעות הלימוד של תלמידי בתי הספר העבריים העממיים, גבר קולם של אלו שקראו להמשיך להחליש את מעמדה. אמנם לא כל הדוברים התנגדו ללימודי הערבית, ויעקב הלפרן, המפקח הראשי של זרם העובדים, אף אמר כי "מבחינה פוליטית, כל יהודי בארץ ישראל מחויב לדעת ערבית, קרוא וכתוב, שכן אנו נמצאים בשכנות מכל צד עם מדינות ערב ואתן נצטרך לבוא תמיד במגע ומשא...". אולם הקו הכללי היה לקדם את הערבית כל עוד היא איננה שפת חובה, וכל עוד תהיה בצורה ברורה משנית לעברית ומשנית לאנגלית. משה דפנא, המפקח הראשי של הזרם הממלכתי, הגדיל וגרס כי לא רק שאין להשקיע בערבית אלא שיש לשים דגש רב יותר על שיעורי ההתעמלות מאשר על לימודי הערבית, שכן "תמיד ניפול במספרנו כלפי הארצות הערביות שבסביבה [...] ולכן מוטב שיסתגלו הם [הערבים] אלינו וילמדו עברית [...] עלינו להשתחרר מהנחיתות הגלותית".²⁴ כך או כך, מעמדה של השפה הערבית במערכת החינוך הוגדר בוועדת השעות כ"שפה זרה", ובשל נחיתותה ביחס לאנגלית התקבע מעמדה באופן רשמי כ"שפה זרה שנייה". זו היתה המסגרת שאליה היא הוכנסה – והביטוי "שפה זרה שנייה" נראה כאילו נועד להדגיש שזרותה של הערבית לבדה כבר אינה מזהרת מספיק וכי יש צורך לציין במפורש גם את משניותה. "שפה זרה שנייה", ביטוי שמבליע עובדה שקטה: אם השפה היא זרה, אזי זרים גם דובריה; זרים בארצם.

מכאן ניתן לטעון שקו ישר מחבר בין תזכיר התאגדות קק"ל, האוסר על מכירת אדמה לזרים, בין דבריו של ד"ר יוסף וייץ בדבר תפקידה של קק"ל "לגאול אדמות [הארץ] מידי זרים",²⁵ ובין לימוד הערבית בישראל כשפה זרה שנייה. הפרקטיקות אמנם השתנו לאורך השנים, ולקק"ל דרכי פעולה שונות מאלו של משרד החינוך, אך נראה כי דבר אחד לא השתנה: גם בתחילת המאה העשרים וגם אחרי 1948, לדידם של היהודים-הציונים החיים בארץ, תושביה הערבים של פלסטין/ארץ ישראל, לרבות תרבותם ושפתם, היו ונתרו זרים.

אולם נחיתותה של הערבית במערכת לא נבע רק מכך שהערבית לא היתה לשפה מקומית, אלא גם לחוסר הרצון לקדם אותה כשפת חובה, כחלק מסל התרבות של כל ילד בישראל. המצב התקיים לאורך כל שנות המדינה, אולם הוא ברור עוד יותר כשבוחנים את מצבה הנוכחי. במהלך שנת הלימודים תשע"ד (2014), לדוגמה, כשעלתה שוב לכותרות שאלת לימודי החובה או הרשות של הערבית בישראל, העיד הדיון בנושא בצורה ברורה על חולשתה הכרונית של הערבית במערכת החינוך.²⁶ שר החינוך שי פירון קבע אז שלימודי השפה בבתי הספר היהודיים

יצומצמו מארבע שנות לימוד לשלוש, ויתקיימו בכיתות ז'-ט' בלבד. הקיצוץ של לימודי ערבית בכיתה י' הוא חשוב לענייננו, אך מה שמעניין עוד יותר במקרה זה הוא שהקיצוץ של פירון היה רק הצהרה רשמית, קצה הקרחון, לגבי חולשתה האמיתית של הערבית. מתחת לפני השטח, כפי שיודעים כל הנוגעים בדבר, ה"קיצוץ" הזה לא התקיים רק פוסט-פירון, אלא נבע מתוך המערכת עצמה ומחולשתה ההיסטורית של הערבית בעיני תלמידים, הורים, מורים ומנהלים בישראל. ראשית, כבר יותר מיובל שנים הערבית אינה נלמדת בכיתות אלו (ז'-י') כשפת חובה אלא כשפת בחירה. הדבר קורה מאז חתמה ישראל על הסכם שיתוף פעולה תרבותי עם צרפת בשנת 1959²⁷, ומאז יכולים תלמידים בישראל לסיים הלכה למעשה 12 שנות לימוד בבית הספר בלא שלמדו ולו שעה אחת של ערבית. מצב זה אכן מתרחש במקרה של תלמידים שבחרו ללמוד צרפתית במקום ערבית, אולם בשל נחיתות המקצוע, והעובדה שהערבית היא מקצוע בחירה חסר הוד ובעל הון סימבולי נמוך, גם תלמידים רבים שהחלו ללמוד ערבית העדיפו לאחר זמן קצר להוציא פטור מלימודי השפה – כנראה אחת מבקשות הפטור השכיחות ביותר בישראל בלימודי מקצוע כלשהו.²⁸

ה"קיצוץ" של פירון משנת 2014, אם כן, חושף עוד סוד גלוי בנוגע למעמדה של הערבית: אפילו המעמד הנחות של "לימודי בחירה" של הערבית בכיתה ז'-י', אפילו הם בחזקת אחיזת עיניים. שכן כשעלה הנושא לדיון ציבורי התברר שלמעשה, רוב בתי הספר בארץ מציעים את לימודי השפה בכיתות ז'-ט' בלבד, וערב ה"קיצוץ" המדובר נלמדה הערבית כשפת בחירה בכיתות י' ב-37 בתי ספר בלבד.²⁹ במילים אחרות, רק ב-3% מתוך 1,259 בתי ספר במסגרת החינוך הרגיל במגזר היהודי שמתקיימים בהם לימודים בכיתה י' (לרבות ממלכתי, ממלכתי-דתי וחרדי), ההנהלה אכן כיבדה את החוק ואכפה את לימודי הערבית "כשפת בחירה" בכיתות ז'-י'.³⁰ כזה הוא מעמדה של הערבית במערכת החינוך: חובה שאיננה חובה, בחירה שהיא רשות, ורשות שהפכה לבדיחה.

הערבית התגלגלה אפוא במדרון חלקלק מ"רשמיותה" על הנייר ועד להתרסקותה במבחן המציאות. וכך, ברבות השנים הפכה "השפה הערבית", במשמעותה היהודית-הישראלית, לשפה נוכחת-נפקדת. היא אמנם נמצאת בספר החוקים, באותה תקנה משנת 1922, אבל אפשר להתעלם ממנה בקלות, אם רק רוצים. זרותה קיימת בכל מקום, אפילו כשהיא מסתכלת על עצמה במראה, שכן הערבית גם לא התפתחה כשפת ההוראה בבתי הספר היהודיים, ובמקרים רבים גם לא באוניברסיטאות, גם לא כשמלמדים אותה עצמה. גם שם, בין אם במקצוע הערבית במערכת החינוך ובין אם בלימודי "שפה וספרות ערבית" באוניברסיטאות, העברית כמעט תמיד חלשה על הערבית, וגם שם הותירה אותה אילמת.³¹

ערבית ומודיעין

הפיכתה של הערבית משפת האזור לשפת האויב לא התרחשה בוואקום, אלא על רקע צמיחתה של השפה העברית משפה כתובה לשפת יום-יום מתחדשת ועלייתה של התנועה הציונית בפלסטין/ישראל על רקע הסכסוך היהודי-ערבי. בחלקת האדמה הזאת התחוללו מאורעות

פוליטיים דרמטיים והרי גורל, ובמהלכם – בשל הקשר האינהרנטי בין שפה לאידיאולוגיה, בין שפה למציאות חברתית-תרבותית-פוליטית³² – התחולל גם מאורע לשוני בכיוונים מנוגדים: בעוד העברית עברה תהליך של החייאה, משפה כתובה בלבד שהיתה מעין "לטינית של היהודים" לשפה חיונית וחיה, עברה הערבית תהליך הפוך, משפה שהיתה לשון אלמנטרית הנחוצה כמרכיב בסיסי של תקשורת בין-אישית בארץ, בשוק, בדרך, בכיכר העיר, לשפה נחותה וזנוחה, הנלמדת בצורתה הכתובה בלבד, מעין לטינית חדשה. במילים אחרות, את מקומה של "העברית כלטינית" תפסה כעת "הערבית כלטינית", והערבית החיונית פינתה את מקומה לחיוניותה המתחדשת של העברית בתנועה הציונית.

יחסי הכוח הללו בין השפות סללו את הדרך להפיכתה של העברית ל"שלנו" ואת הערבית ל"שלהם", את העברית לשפה "מקומית" ואת הערבית ל"זרה". הערבית הופשטה מהקשריה החברתיים החיוביים והולבשה בבגדים חדשים: שפת האויב הערבי, שפת הלאומיות שכנגד. במקביל הפכה העברית לשפה בעלת מאפיינים חיוביים, שפה שדיבורה מטעין אותה ואת דובריה בהון תרבותי משמעותי ובכוח סימבולי גדול, בד בבד עם המשך הירידה ההפוכה בהון הסימבולי של דוברי הערבית. בדרך זו ניתן היה לזהות את מה שבורדייה ראה כיחסי הכוח המתקיימים בין שפות ועומדים בבסיסה של כל פעולה חברתית ופוליטית,³³ ומה שסולימאן זיהה כצומת הדרכים התמידי שהשפה ניצבת בו, ובטח בתוך סכסוך פוליטי ושימושים לאומיים, בין הקשריה של השפה בעבר לפרקטיקות התרבותיות שלה ולהיבטים האידיאולוגיים שלה בהווה, לבין הקשרים שהיא יוצרת בין עבר, הווה ועתיד.³⁴

בתוך יחסי הכוח המתגבשים הללו הפכה הערבית לסמן של זהות לאומית ציונית, והערבית הפכה בן לילה לסמן זהות של הלאומיות הערבית – זהות שמיצבה אותה בתכלית הניגוד לא רק לציונות, אלא גם ליהדות וליהודים, וגם לעברית. עם הקמת המדינה, ועם התקבעות העובדות החברתיות-פוליטיות החדשות בארץ, ובראשן ההגמוניה הפוליטית-כלכלית של הקבוצה האתנית היהודית בארץ, הלך התהליך הזה והעמיק, וערכה של העברית התחזק עוד יותר אל מול התרסקות שער המטבע החברתי-פוליטי של השפה הערבית.³⁵ לפי זאהר, התקבצות זו של נסיבות לאומיות וכוחניות דחקו את הערבית לקרן זווית בישראל בכלל ובחברה היהודית בפרט:

הערבית נדחקה למעמד שולי לא מפני שהיא שפה נעדרת עוצמה, אלא מפני שכל עוצמתה נלקחה ממנה על ידי מדיניות שפה ומדיניות הוראת שפה מתוכננות, שיעדיהן הותאמו לאידיאולוגיה של המדינה. הערבית אינה נעדרת עוצמה סמויה [...] מבחינה פוליטית, הערבית היא שפתו של המזרח התיכון וה-*Lingua Franca* של העולם הערבי. מבחינה כלכלית, הערבית היא שפתה של קהילה שלמה בעלת כוח כלכלי אדיר [...] מבחינה אזרחית, הערבית היא שפתם של 20% מאזרחי המדינה, אשר יכולים להעשיר את הזירה התרבותית בה. אך מדינת ישראל איננה חותרת לשילוב מלא של אזרחיה הערבים בחברה האזרחית, ובה בעת אינה מעוניינת שאזרחיה הערבים ישתלבו בעולם הערבי.³⁶

התובנות של זאהר מסייעות להבנת ההתגבשות של תהליכים הנוגעים ללימודי הערבית בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל, ועוד יותר בתקופה שמ-1948 ועד היום. במסגרת תהליכים אלה הפכה הערבית בישראל לסימפטום המעוקר מן ההיבטים הריבוניים שלה אל מול ריבונותה של העברית בישראל. לדברי שנהב, היחסים התיאולוגיים בין השפות קיבלו למעשה את משמעותם "לנוכח הגדרתה של הריבונות היהודית כבעלת מונופול על הטריטוריה, על האוכלוסייה ועל הזהות", וריבונות זו, על היבטיה התיאולוגיים והפוליטיים, לא אפשרה יחסי יהודים-ערבים שלא במשמעות של ניגוד אקסיומטי, וקל וחומר שלא קיום דו-לאומי.³⁷ מתוך פרויקט זה, ומתוך היחסים הקולוניאליים שבבסיסו, צמחה הערבית בישראל כשפה ביטחונית ושליטת שהמודיעין עומד במרכזה.

על בסיס זה קל יותר לנתח את המצע שעליו צמחה – או שמא קמלה – הערבית בישראל, ולהבין כיצד הפכה לשפה שגם המלמדים אותה וגם הלומדים אותה הם יהודים-ישראלים, שפה שאיננה מדברת ושאיןנה כותבת, שפה שצריך לתרגם ממנה אך לא לכתוב בה; כיצד היתה הערבית לשפה שלומדיה צריכים להאזין בדריכות לצליליה, לצטט אותה ולצותת לדובריה, אך לא לדבר בשפתה, וודאי שלא לקדם אותה כשפה שווה או דומה לשפת אם. בתוך יחסים אלה, של שליטה וכוח, שימשה הערבית כמגנט לסט של מוטיבציות ותפקידי מומחיות שלעתים קרובות הנציחו את יחסי השליטה והכוח, וייצרו ידע של השליט על מנת להנציח את מעמדו מכאן ואת מהותו של הנשלט מכאן. כך הפכה הערבית בישראל לשפתם של אלו הרוצים להיות מזרחנים, או שמא נאמר אוריינטליסטים או ערביסטים, הרוצים לפרשן את הערבים ולהסביר את השינויים במזרח התיכון מתוך הנגדה לתרבות הישראלית. מזרחנים אלה פועלים מתוך היגיון שמטרתו בידול בין "מזרח" ל"מערב", בין "תרבות" ל"טבע", ושממנו נטבע הקוד הגנטי של השיח המזרחני בישראל: מטרתו היא לפצח את החידה של העולם הערבי, השונה, הקפוא, המלא תחבולות.³⁸

הערבית היתה לשפתם של רשת חוקרים שהשיח הציוני והמומחיות המודיעינית חיברו ביניהם, ומתוך הקשר הגורדי הזה הם יצאו לתפקידיהם הערביסטיים בישראל: אנשי ביטחון או מודיעין, כתבים לענייני ערבים, או מורים לערבית. שניר עמד במאמרו על צמד המילים הללו, "קשר גורדי", כשהתייחס למעורבות הגדולה של חיל המודיעין בשדה לימודי הערבית בישראל. לדבריו:

הקשר הגורדי בין המודיעין הצבאי לבין הוראת הלשון הערבית בבתי הספר היה גורם שלא היטיב, בלשון המעטה, עם מערכת הוראת הערבית. אותה תשורה שסימלה קשר זה – מילון אילון-שנער עם מדבקה של חיל המודיעין, שמחזורים לא מעטים של מגמות מזרחניות קיבלו בגאווה וביראת כבוד – לא היתה כל כך תמימה. בראייה קצרת ראות ובעידוד האקדמיה התרכזה מערכת החינוך רק באספקת "בשר מודיעין" לשירות בצה"ל, תוך התעלמות מן הצדדים התרבותיים והאסתטיים הקשורים ללשון וליצירה בה. כך התפתח יחס פונקציונלי כפול לתרבות הערבית: פסילתה כמרכיב אסתטי לגיטימי בזהות היהודית-הישראלית מחד גיסא ואימוץ סוכניה היהודיים כחוד חנית נגד בניה האחרים מאידך גיסא. אין הוכחה טובה יותר למגמה זו בחברה

הישראלית מאשר הפער הכמותי והאיכותי בין המשאבים המושקעים במסגרות הביטחוניות כדי לדעת את האויב, לבין המשאבים המנותבים לפעילות שנועדו לעודד את הכרת התרבות הערבית בקרב האזרחים היהודים. רק מי שמכיר מקרוב את שתי המערכות, ולו במקצת, יודע כמה עצום פער זה.³⁹

ואכן, הרשתות שהפעילו את לימודי הערבית בבתי הספר היהודיים בישראל משנות החמישים, וביתר שאת אחרי המלחמות בשנים 1967 ו-1973, היו מבוססות כמעט אך ורק על קולות, שחקנים וצרכים של הממסד הביטחוני והפוליטי בישראל, והיו כמעט כולם של יהודים-ישראלים, בשעה שהערבים אזרחי ישראל נעדרו מכל מעורבות ברורה בנושא. מגמות המזרחנות שהוקמו בשנות החמישים הן דוגמה מובהקת לכך: הן היו כל כולן תוצר של קואליציה יהודית-ישראלית שהתקבצה סביב צרכים פוליטיים-ביטחוניים, ולקחו בה חלק גורמים ממשרד ראש הממשלה, משרד הביטחון, משרד החוץ ומשרד החינוך. כזה גם היה הרציונל מאחורי הסיורים של המגמה המזרחית "בשטח הערבי", שמטרתם היתה ללמוד על עבודת המושל הצבאי ולקדם "היכרות" עם הערבים-הפלסטינים, בתיווכו של הממשל הצבאי ודרך עיניו של צה"ל, וכמובן "בלי סנטימנטים".⁴⁰

בשנות השבעים, ובעיקר אחרי מלחמת יום כיפור והדיון הציבורי על מחדלי המודיעין הישראלי, הפך חיל המודיעין לשחקן מרכזי עוד יותר בזירת לימודי הערבית בארץ. ישיבות משותפות של קציני צה"ל מחיל המודיעין, עד לרמת ראש אמ"ן, עם בכירים במשרד החינוך, עד רמת שר החינוך, אשר תקשרו ביניהם ישירות או בתיווכו של משרד ראש הממשלה והיועץ לענייני ערבים, נעשו תכופות בתקופה שאחרי 1973 והביאו לרצף של פרויקטים שקידמו ערבית בבתי הספר מתוך רצון לחזק את מאגר המשרתים העתידי בחיל המודיעין.⁴¹ כך הפך חיל המודיעין לא רק לחלק מהשיח על השפה הערבית בישראל, אלא לחלק מרכזי בקבלת ההחלטות בו, לשחקן טבעי ורגיל, למומחה שמומחיותו אינה מוטלת בספק. מכאן גם הסיבות להמשך היעדרותם של הערבים-הפלסטינים משדה זה, שפורמולת ה"שלום והביטחון" שהתקבעה בו הפכה אותו גם – או בעיקר – למיליטריסטי. כך היתה הערבית של הערביסטים לערבית שנלמדת מתוך החברה היהודית, הרחק מהתרבות הערבית והרחק מהערבים.

בספרו "אח'טיה" כתב אמיל חביבי כי הערבית בישראל הפכה לשפתם של דוברי הדע"ע ("דוברי ערבית עילגת"). חביבי קשר בסרקסטיות בין התחום האוריינטליסטי והביטחוניסטי של "היועצים לענייני ערבים" (יע"ע) לבין דוברי דע"ע, ומה שהוא זיהה כמכנה המשותף לכל נושאי התפקידים האלה: ההיכרות הרדודה שלהם עם הערבים ועם שפתם. "השפה הערבית" הובנתה למעשה בתוך יחסי הכוח הללו וטופחה בתוך "כלא לשוני": לימודי השפה בתוך מערכת החינוך נשבו בתוך מעגל קסמים שבו ההבדלים שבין השחקנים השונים – החל בחיל המודיעין, עבור בפרויקט מורות חיילות לערבית בבתי הספר וכלה במרכז היהודי-ערבי לשלום בגבעת חביבה – רק קיבעו עוד יותר את גבולות ההיגיון הפנימי של השיח היהודי הקושר בין "ערבית לשלום" ובין "ערבית לביטחון" כאילו היו המשך טבעי זו של זו. במילים אחרות, אלה אומרים

"שלום וביטחון" ואלה "ביטחון ושלום", וביחד בונים את חומת ההפרדה הלשונית שבין "השפה הערבית" לבין "اللغة العربية", בין דובריה של השפה הראשונה לדובריה של השנייה.⁴² למעשה, בשלל מקצועותיהם, המומחים ל"שפה הערבית" בישראל – בתקשורת, בצבא, בבית הספר, ובמקרים רבים גם באקדמיה – ביצעו את תפקידיהם מתוך משרדים או מוסדות שהיו פעמים רבות יהודיים ועבריים כולם, או לפחות יהודיים ועבריים ברובם המכריע. מכאן שאותם מומחים או מתמחים דיברו, לימדו או למדו את "השפה הערבית" מתוך מרחב יהודי, עברי. מתוך יחסי הכוח הברורים בין יהודים לערבים בארץ, ובין העברית והערבית, אותם מומחים ומתמחים יכלו לחוש באמת "בטוחים" רק במרחבים המוגנים היהודיים. רק שם, כשהם מוקפים בעמיתים ועמיתות יהודים-ישראלים, ולא חלילה בערבים וערביות, יכלו להבטיח את ההפרדה הרצויה בין "השפה הערבית" ל-"اللغة العربية". כך היתה "השפה הערבית" לשפתם של אלה שרוצים לדעת ערבית בעברית ושל החוששים מכניסתם של הערבים לתחום, ואולי אפילו מונעים אותה. כך גם נטוו רשתות דוברי השפה הערבית בישראל. את מקומם של מועדוני הגולף ורשתות ה"אולד בויז"⁴³ הבריטיות תפסו חוויות השירות והמילואים, 8200, תרגום וחיבור, הזיכרונות המשותפים מגדנ"ע המזרחנים, הקודים והקריצות של השפה המקודדת שבה דיברו כשדיברו על "השפה הערבית" כחשובה ל"משימות לאומיות", ל"תפקידים לאומיים", ל"שדה המזרחני" ועוד.⁴⁴ כך המתיקו יודעי "השפה הערבית" את סודם. כך בוצרה הטריטוריה שלהם מפני "המומחה-היריב": מפני דוברי اللغة العربية.

הבנייתה של "השפה הערבית" היתה אם כן שונה בתכלית מ-اللغة العربية, כמעט שפת הראי שלה. הראשונה נלמדה כ"שפת האחר". השנייה היתה שפתם של הערבים-הפלסטינים, שהיוותה ומהווה את החיבור שלהם לאזור, לתרבותו ולאנשיו. שפה זו נרכשת באופן טבעי כשפה מדברת, שרה, מתוכחת, בעוד יריבתה היהודית מקדמת בעיקר יכולות פסיביות כגון ניתוח מילים, תרגום או האזנה.

באופן לא מפתיע, אותן יכולות ממש היו הבסיס העיקרי לפעולותיה של היחידה הגדולה ביותר בצה"ל: יחידת 8200. יחידה זו של חיל המודיעין הוגדרה על פי העיתונות הזרה כ"יחידה האזנה, יירוט, פענוח, תרגום והפצה של מידע שנאסף מתשדורות".⁴⁵ בתקשורת הישראלית היא תוארה במילים הבאות:

יחידה לאיסוף מודיעין אותות ופענוח צפנים [...] יחידת האיסוף המרכזית [...] הנחשבת לאימפריית האזנות בקנה מידה בינלאומי והמספקת נתח נרחב ביותר מכלל המידע המודיעיני של מדינת ישראל [...] בין היתר] עוסקת באיסוף מודיעין ממקורות גלויים, כלומר מעיתונים, כתבי עת, טלוויזיה, רדיו ואינטרנט, כשתרגום הידיעות השונות מהווה חלק ממה שמוגדר כמודיעין בסיסי.⁴⁶

שימו לב למילים "האזנה", "יירוט", "פענוח", "תרגום", "איסוף" – כולן ממסגרת הפעילות של היחידה הגדולה בצה"ל שרבים ממשרתיה הם יוצאי לימודי הערבית בכתי הספר בישראל – הדמיון בין חלק מכישורי שפה אלה ובין לימודי הערבית בבתי הספר קרוב באופן מחשיד.

הדגש בבית הספר הוא על ערבית ספרותית, על תרגום עיתונות, על ניתוח ופענוח פעלים, ומנגד בולטת בהיעדרה שיחה בערבית בכיתה, יכולות דיבור של התלמיד, ויכולות של כתיבה ויצירה בערבית. הקשר הכתוב והלא-כתוב הזה בין הערבית בבית הספר התיכון והערבית בחיל המודיעין יכול ללמד על הקשר בין שני השלבים בהתפתחותו של לומד "השפה הערבית" בישראל: מ"גולם" בבית הספר ל"פרפר" במודיעין. עבד אלרחמן אלמרעי הבחין בכך בספרו כשכתב כיצד "יהודי בוגר י"ב, המבקר בעיר ערבית כשחומר הבגרות עוד טרי בראשו, יתקשה לקבל תשובות לשאלות שישאל עוברי אורח. השפה הספרותית (הנלמדת בבית הספר) עשויה אמנם לשמש בסיס לשירות במודיעין ולהבנת הדיווחים בתקשורת הערבית, אולם מתבררת שוב ושוב ככלי ארכאי וריק מתוכן בתקשורת עם אזרחי המדינה הערבים."⁴⁷

על הלטיניזציה: מות הערבית ומות הערבי-היהודי

הערבית בבית הספר העברי עברה כאמור תהליך של קיבוע, הן מבחינת יכולות וכישורי שפה והן מבחינה דיסקורסיבית. כמה חוקרים הגדירו את תהליך הנמכתה והכתבתה של הערבית כ"לטיניזציה של השפה הערבית".⁴⁸ אולמן הראה כיצד הגישה הפדגוגית כלפי לימודי הערבית בבית הספר מתייחסת אליה כשפה קפואה, שפה מתה, כאילו היתה לטינית עתיקה שצריכה להיות מפורשת או מתורגמת, בניגוד ברור לדרך שבה אנגלית או צרפתית נלמדות במערכת החינוך, על כישורי השפה החיים שבהן;⁴⁹ מטאפורת הלטיניזציה של הערבית הפכה להיות תיאור נפוץ לדרך שעברה השפה הערבית בארץ, משפה דינמית ושגורה לשפה פסיבית המזוהה יותר מכול עם ארגוני ביטחון ומודיעין; פרגמן הדגיש שלצד שינויים בחלק מספרי הלימוד, רבים עדיין מלמדים את השפה הערבית בהתאם לגישה הארכאית של תרגום-דקדוק, הנהוגה גם באוניברסיטאות. לדבריו, "שיטת הוראה זו של השפה הערבית מזכירה במידה לא מבוטלת שיטות הוראה, שרק נדמה היה שפסו מן העולם. שיטת התרגום-דקדוק היתה שיטת ההוראה הראשית בהוראתן של שפות זרות בעולם המערבי לפני שלוש-מאות, ארבע-מאות וחמש-מאות שנה";⁵⁰ גם אמארה השתמש במטאפורת הלטיניות של לימודי הערבית בישראל, והדגיש את הקשר בין הערבית בבתי הספר היהודים לבין הערבית באקדמיה הישראלית – שתיהן מחזקות דווקא את הדוברים היהודים של "השפה הערבית" ולא את הדוברים הערבים של اللغة العربية – אולם התייחס גם לעובדה שכישורי השפה שלומדי הערבית רוכשים בבתי הספר היהודיים אינם מספיקים אפילו לפונקציות הבסיסיות ביותר. לדבריו הדבר נובע מכך ש"מגמות ה'לטיניזציה' של השפה הערבית, קרי הוראתה כדרך הוראת השפה הלטינית, כשפה מתה" מתקיימות בבית הספר ומועצמות בהשכלה הגבוהה.⁵¹

המעגל הסגור שתואר כאן, שבתוכו נלמדת השפה הערבית בישראל, יכול לשמש הסבר לקיפאון ול"לטיניות" של הערבית: תלמידים הבוחרים ללמוד ערבית בבית הספר עושים זאת בראש ובראשונה בשל רצונם להתגייס לחיל המודיעין,⁵² ורבים מהמורים המלמדים ערבית בחטיבות הביניים ובתיכונים בישראל הם יוצאי חיל המודיעין – אחת מנקודות המוצא של כל תחום המומחיות ה"ערביסטית" בישראל. כתוצאה מכך, אופק הציפיות של התלמיד נקבע במידה

רבה מיכולותיו של המורה, מהיכרותו עם השפה הערבית ומיחסו אליה, כמו גם מחוסר יכולתו (או חמור מכך: מחוסר רצונו) להעביר שיעור בערבית, לקרוא רומן בערבית או ללכת להצגת תיאטרון בערבית. זהו המעגל הסגור של יכולות מורה-תלמיד-מורה: תלמידים לומדים ערבית בחטיבת הביניים, או באופן מובהק יותר בתיכון, כדי "להתקדם" לחיל המודיעין. כל זאת כאשר תלמידי "בשר המודיעין" לומדים ערבית במערכת חינוך הפועלת במדינה שבה ההפרדות בין צבא לחברה בלאו הכי מטושטשות.⁵³

המעגל נראה סגור עוד יותר כשמביאים בחשבון את האחוז המזערי של מורים ערבים המלמדים ערבית בבתי ספר יהודיים. האחוז הקטן הזה – כ-5% מורים ערבים מכלל מורי הערבית בחטיבות הביניים ובתיכונים⁵⁴ – חשוב כדי להבין שני תהליכים שכנראה מפרים זה את זה: ראשית, כפי שהוסבר קודם, הפיכתו של שדה לימודי הערבית ליהודי-ישראלי, הממוקד בחיל המודיעין או קשור בו בצורה ישירה או עקיפה. תהליך זה גרם לכך שהמערכת למעשה מעדיפה, באופן מודע וגלוי, מורים יהודים שאינם יכולים לדבר ערבית, שתרבותם יהודית-ישראלית ושצורכים בראש ובראשונה מוזיקה וספרות עברית, על פני מורים ערבים אזרחי המדינה, ששפתם הראשונה ערבית ושקשורים קשר הדוק אל התרבות הערבית ואל החברה הערבית שבה הם חיים. בנושא זה נראה שאחד המפקחים הבכירים במשרד החינוך לא יכול היה לתאר טוב יותר את עמדת המשרד כשטען שמכל המקצועות שנלמדים בבתי הספר היהודיים, "מורים ערבים מתאימים הכי פחות ללמד ערבית".⁵⁵

שנית, ובהמשך למה שנאמר קודם לכן, בשל תהליך המודיעיניזציה של לימודי הערבית בישראל, מבחינת הלימוד, השיח והשחקנים הראשיים, מורים ערבים לא ששו להיכנס אל תוך מערכת שהמוטיבציה העיקרית שלה והסיבה לקיומה היא השיח המודיעיני בישראל. הם ביכרו שלא להיכנס אל תוך שדה המוקשים של "השפה הערבית" כל עוד אחד הארגונים הנתפסים בקרב הערבים אזרחי ישראל כמסוכנים וכמפחידים ביותר – חיל המודיעין הישראלי (או אלמוחי אבראת אלאסראילייה) – נוטל בו חלק ואף משתתף באופן טבעי בשיח לימודי הערבית בארץ. עלי אלאזהרי, המלמד ערבית כבר כשלושים שנה ביפו ובתל אביב, מספר שלפני שהוא מקבל תלמיד חדש הוא מבקש תמיד לברר ולוודא, תזזר ובדוק, שהמטרה של התלמיד היא חברתית-תרבותית ואנושית, ורחוקה כמזרח ממערב ממטרות שיתקשרו לדיכוי או להשפלה המתקיימות דרך הביטחוניזציה של השפה. הוא כתב על החשש המתמיד האופף אותו מפני העיסוק העתידי של תלמידיו בערבית שהוא מלמד אותם. "אני מפחד מהתמונה שתרדוף אותי", הוא כתב, "שאני אלמד יהודי ערבית, והוא [לאחר מכן] יחקור אדם מכוסה בשקית שחורה, בשפת אמי".⁵⁶

וכך, דוברי "השפה הערבית", כמו גם רבים בתחום "המומחיות הערביסטית" – בתקשורת, בפוליטיקה ובמערכת הציבורית – לא רק שלא התקרבו ל-اللغة العربية או לערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל, אלא ההפך הגמור: דווקא דוברי "השפה הערבית" וה"מומחים לענייני ערבים", כולם יהודים-ישראלים, היו פעמים רבות לאלה הממלאים תפקיד מרכזי ביצירת שיח העוין את העולם הערבי בכלל, ואת הפלסטינים בפרט, לפחות מנקודת המבט של המוכפפים. השיח

המיליטריסטי-מודיעיני שמתוכו צמחו השחקנים היהודים-ישראלים עורר וממשיך לעורר חשד בקרב הדוברים הילידיים של הערבית. כך נהפכו דווקא היהודים-הישראלים דוברי הערבית, לא פעם בצדק, למפחידים הרבה יותר בעיני הערבים, ונראו להם כמי שעוינים הרבה יותר את השפה ואת התרבות הערבית מאשר יהודים-ישראלים שאינם דוברים ערבית כלל. כך היתה "השפה הערבית" לא לגשר, לא לשער, לא לפתח, לא לצוהר, לא לחלון ולא להודמנות.

מתוך ההקשרים האלה נבנתה והובנתה "השפה הערבית" בישראל: שפה שנועדה להציף, לתצפת מתוך בסיס בטוח על מה שמתרחש מעבר לקווי אויב. שפה שנועדה לאבטח את גבולות השיח היהודי-ישראלי, לפטרל "בינינו" ל"בינם", ובכך גם לטהר את בן הכלאיים היהודי-הערבי ולאפשר את יהדותו רק אם באה על חשבון ערביותו.⁵⁷ בתוך מדינה שחרתה על דגלה את הדה-ערבזיזיה, שימור התרבות והדיבור בערבית בקרב יהודים-ערבים הפכו לאפשרות מסוכנת, לענידה של סמן זהות שכדאי ומוטב להצניע אל מול ההגמוניה האשכנזית. כך ננטשה ונשכחה הערבית של היהודים-הערבים, יחד עם החי"ת והעי"ן בהגייה העברית, יחד עם שמות המשפחה, יחד עם הביטוי "היהודים-הערבים", ויחד עם חיזוק אלמנטים יהודים דתיים, שכן היהדות נתפסה, בצורה מופרעת-משהו, כניגוד של הערביות.⁵⁸

בהמשך למודיעניזציה של הערבית, אין להתפלא על כך שדווקא המרחבים המודיעיניים הם שאפשרו ליהודים-הערבים להמשיך להשתמש בערבית. כששנהב נזכר בהבדל בין עבודת המודיעין של אביו לשימוש התרבותי האהוב שהיה לה בבית, הוא כותב:

דווקא הכניסה אל הישראליות היא שדרשה מהם, באמצעות גיוסם אל המודיעין, להישאר בעולם אותו ביקשה הישראליות לשלול [...] כזה הוא ההיגיון של המדינה. מלא סתירות. מצד אחד ביקשה המדינה לשלול מאזרחיה ה"מזרחים" את ערביותם, ומן הצד השני הפצירה באחדים מהם (אבא וחבריו) להמשיך לחיות כערבים. המדינה העניקה להם רישיון להוסיף להתקיים כערבים.⁵⁹

ניתן אם כן לומר כי דווקא הרישיון הזה שנתן חיל המודיעין ליהודים-ערבים סימן את תחילת סופה של השפה הערבית בקרב יהודים-ערבים בישראל. התייחסתי לכך כשכתבתי על מה שהיתה כנראה המסגרת היחידה שבה התנועה הציונית עודדה בהתלהבות יהודים-ערבים לשמר את השפה הערבית שבפיהם, לצורך תרבות ערבית, להתחבר עם ערבים-פלסטינים, לטייל במרחב הערבי, לשיר בערבית, לקנות מוצרים בשווקים הערביים ולהשתתף באירועי תרבות וספורט. היתה זו יחידת המסתערבים של הפלמ"ח.⁶⁰

תהליכי הביטחוניזציה של הערבית כמוצא יחיד לשימורה העידו על מותה של הערבית בקרב יהודים-ערבים בישראל בכל שאר המרחבים. במיוחד ברור היה הדבר בדור השני והשלישי, שבניו ובנותיו הפנימו כי בישראל הערבית מייצגת לא רק את האויב אלא גם את הניגוד לישראליות. במצב זה, ובתוך ההגמוניה האשכנזית שבה הם הופלו לרעה מתוקף היותם-יהודים-ערבים, עבר מסר חד-משמעי שמוטב להם לזנוח את הערבית ואת הערביות, לנטוש אותן ולאמץ אל חיקם את התרבות הישראלית-"המערבית". כתוצאה מתהליכים חברתיים-פוליטיים אלה בדור הראשון והשני של היהודים-הערבים בישראל, אשר הרחיקו אותם מלימודי הערבית בבתי הספר, בשנות

השבעים הובע במערכת הביטחון חשש מהידלדלות מאגר דוברי הערבית שיוכלו להתגייס לחיל המודיעין, ובמיוחד מקרב אוכלוסיית היהודים-ערבים בישראל.⁶¹ ריבוי ההתכתבויות בנושא זה מעיד הן על מרכזיותם של היהודים-הערבים במערכי המודיעין השונים משנות החמישים ועד שנות השבעים, הן על קטיעת הידע והשליטה בשפה מהדור הראשון לדורות שאחריו, והן על רצונם של יהודים-ערבים בני הדור השני והשלישי להתרחק מלימודי הערבית עד כמה שניתן.⁶² כך הופשטה "השפה הערבית" בישראל לא רק מהערביות, ולא רק מהערבים-הפלסטינים, אלא גם מהיהודים-הערבים.

באופן הפוליטי האחר

ההווה של "השפה הערבית" בישראל הוא אכן מר, אולם הוא איננו גזירת גורל. הערבית הרי לא תמיד היתה זרה ליהודים. כמו שהערבים, לפחות לפני קק"ל, לא נחשבו אף פעם לזרים על אדמתם, גם הערבית היתה עד לפני זמן לא רב שפת המרחב האזורי של היהודים, ה-Lingua Franca של תושבי המזרח התיכון, שפה של אזור שיהודים היו חלק אינטגרלי ממנו, חלק בלתי נפרד מהחיים בצפת, בבגדד ובדמשק. מובן שבאזורים אלה גדלו היהודים, כחלק מהחברה שבה חיו, עם כישורי ערבית. כך גם היה המצב בפלסטיין/ארץ ישראל. המיעוט המספרי של היהודים בארץ במאות שקדמו לעליית התנועה הציונית – 3-5 אחוזים מהאוכלוסייה⁶³ – חייבו אותם לדעת את השפה הערבית כחלק מהרפרטואר הלשוני שלהם. היהודים שחיו באזור, ספרדים ואשכנזים כאחד, בוודאי לא דברו רק ערבית, והערבית גם פעמים רבות לא היתה שפתם הראשונה, אולם יש להדגיש כי לצד הדיאלקט הפנים-קהילתי של הלידנו בקרב הספרדים ושל היידיש בקרב האשכנזים, ולעתים לצד השימוש בעברית כ"שפת גשר" בין-יהודית, היתה הערבית שפה דבורה בפני יהודי הארץ, ברמות משתנות, הן בשל קרבה תרבותית, חברתית וגיאוגרפית, והן בשל צורך קיומי בסיסי של חיים משותפים במרחב דובר ערבית ולצד שכנים ערבים.⁶⁴

בשביל יהודים אלה הערבית לא היתה ניגוד ליהדותם כלל ועיקר, ודאי שלא בשביל התושבים הוותיקים של טבריה, צפת, חברון וירושלים, קל וחומר לא של דמשק, בירות, צנעא ובגדד. השפה הערבית, או הערבית היהודית (ערבית כתובה באותיות עבריות) היתה מרכיב מרכזי בחיי רבות מהקהילות היהודיות, ושפה זו שימשה את יהודי האזור הן לחיבורים פילוסופיים והן לחיבורים דתיים, הן כשפת תרבות והן כשפת דת. היום ייראו הדברים כמעט כמופרכים לתלמידי ישראל, אך אם נבחן טקסטים יהודיים דתיים עד המאה השתים-עשרה נגלה שרוב רובם – כמעט 90 אחוז מהם – נכתבו בערבית או בערבית-יהודית.⁶⁵ זאת ועוד: גם מבחינת ההשפעה על חיי התרבות והרוח של התקופה בכלל, ושל חיי היהודים בפרט, נגלה שהשפה הערבית בערבית – اللغة العربية – היתה חלק אינטגרלי מהחיים היהודיים והאזוריים כאחד. היא לא היתה סימן לבושה, ולא לאיבה, ולא קשורה במודיעין, או במלחמה פסיכולוגית כזו או אחרת.

מכאן שאם תצליח "השפה הערבית" להשתנות, יחד עם החברה היהודית בישראל, היא תוכל לקדם את מה שעד כה טחו עיניה מראות. או אז יוכל הרמב"ם להיות שוב שם מלא על שלטי הרחובות, ולא רק ראשי תיבות, ולחזור להיות מי שתמיד היה: אבו עמרן מוסא אבן עוביידאללה

אבן מימון אלקורטובי. שם, באופק הפוליטי האחר ש-اللغة العربية עוזרת לנו לדמיין, גם שמואל הנגיד יוכל לשאת שוב את שמו בגאון, לנער ממנו את ההגייה הישראלית ולחזור להיות אבו אבראהים אסמאעיל אבן יוסף אבן אלנער'ילה. באופק הפוליטי האחר, סעדיה גאון יוכל למתוח שוב את צווארו בגאווה ולחזור להיות סעיד אבן יוסף אלפיומי. וגם יהודה הלוי יסיר מעליו את ההטעמה הישראלית-האשכנזית כל כך ויעטר את שמות הרחובות בארץ בשמו המקורי, אבו אלחסן יהוד'א אבן סמואל אללאווי – أبو الحسن يهوذا بن صموئيل اللاوي. או אז, אל מול הערביות שלו, יתבלבלו בוודאי אותם ישראלים המבקשים לרסס בספריי שחור ובמדבקות את כל מה שנמצא בערבית על שלטי החוצות.

או אז, באופק הפוליטי האחר, גם חסידי ש"ס יוכלו להתפלל לעילוי נשמתו של הרב עבדאללה יוסף אבן יעקוב בלי להתבייש ובלי להתבלבל. שמו המקורי, הטרומ-ישראלי של הרב עובדיה ישוב ויעלה, ובאותה ההזדמנות ישתחרר הוא, ישתחררו חסידיו, ונשתחרר כולנו מהתפיסות הלאומניות, הגלויות והחבויות, של המדינה היהודית, האירופית, העוינת את הערבית, מדינה שחלק מהליך הקמתה כלל הפרדה בין היהודים לערבים שמבחוץ, אך עוד יותר מזה – בין היהודי לערבי שמבפנים. או אז ישוב גם המקף המחבר בין היהודי לערבי – סימן דקדוק שנשבר בשנות העשרים והשלושים, ושמאז מציין רק מפגשים בין שתי אוכלוסיות, כביכול מנוגדות, כביכול שונות בתכלית זו מזו.

באופק הפוליטי האחר תאבד הערבית מאויכותה. היא תחזור למלא תפקיד משמעותי בחיי התרבות והרוח של היהודים החיים במזרח התיכון, כולל אלה שבין הים לנהר. היא תחזור ותייצג עולם של תרבות וידע המשותף למוסלמים ולנוצרים וליהודים, עולם שבו ברשימת הקריאה העכשווית של בתי הספר היסודיים יוכל להופיע מיץ פטל של חיה שנהב ולידו מֶלֶךְ אֶלְפֹּנְאֶכָה של מוחמד עלי טהא. עולם שבו ברשימת הקריאה של חטיבות הביניים יוכל להופיע "מישהו לרוץ איתו" של דוד גרוסמן, לצד "זקאק אלמדאק" של נגיב מחפוז. שבחטיבה העליונה בו יילמדו "מאה שנים של בדידות" בתרגום ישעיהו אוסטרדין לספרדית של גבריאל גרסיה מארקס, לצד "פנים לבנות" בתרגום יהודה שנהב-שרהבני לערבית של אליאס ח'ורי. ושבו ילמדו בתיכון את משפטו של יהודה עמיחי, "גם האגרוף היה פעם יד פתוחה ואצבעות", לצד שאלתו המהדהדת של מחמוד דרוויש: لماذا تركت الحصان وحيداً؟, איך עזבת [אבי] את הסוס לבדו?

הערבית באופק הפוליטי האחר תהווה שבירה של המוסכמות הקיימות והידועות המקובלות כיום בקרב החברה היהודית. היא לא תהיה פוליטיקלי קורקט, והיא לא תהיה מאולפת. היא לא תובל כמו היום, משל היו התלמידים סוסים שסכים על עיניהם לבל יביטו לצדדים. היא לא תהיה "השפה הערבית" כפי שאנו מכירים אותה היום – שפה שההולכים בה צועדים לקראת יעד שהוסכם עליו מראש בלי ידיעתם, בלי שיוכלו לראות את מה שמציעה להם הדרך או את האופק הפוליטי האחר. היא תחזור להיות اللغة العربية, לא תתבייש בצליל הערבי, ולא ביהודי-הערבי, ולא תקשור את האותיות הערביות לאיום ביטחוני או לשירות עתידי בחיל המודיעין.

הערבית באופק הפוליטי האחר לא תתבייש להודות שהיא טומנת בחובה מסר פוליטי ושהיא מחפשת מציאות פוליטית אחרת לצמוח בה. היא תחזור להיות שפה ערבית בערבית, לשון

שאפשר לדבר בה, להביע בה מחשבות, תחושות, רגשות, שפה שהיא חלק מעצמנו וממה שאנחנו רוצים להיות. שפה שהידע שלה יהיה טבעי וברור, שתדגיש את העובדה שהדוברים והלומדים אותה חיים בלב המזרח התיכון, בין קהיר לביירות, ושבעצם רכישת השפה, מהכיתה הראשונה בבית הספר ועד האחרונה בו, הם גם הופכים לחלק מהמרחב הגיאוגרפי שבו הם שוכנים, שממנו הם כבר לא חוששים ובו הם לא מזלזלים. כמו שהאנגלית השגורה בפיהם של הישראלים מחזקת את התחושה שאנחנו באירופה – אי שם בין לונדון לאמסטרדם, חלק מן העולם המערבי, שרים באירוויזיון ומשחקים במוקדמות היורו בכדורגל – השפה הערבית באופק הפוליטי האחר תדגיש את האופק של חיי תרבות וכבוד הדדי, של הצורך החיוני של ציבור החי במרחב הערבי גם לעשות מאמץ אמיתי על מנת להכירו ועל מנת להשתלב בו.

اللغة العربية תאפשר ותעודד לקרוא בערבית. גם על راغب النشاشيبي וגם על عبد القدر الحسيني. היא תזמין את התלמידים לקרוא מזיכרונותיו של خليل السكاكيني משכונת قطمون בירושלים ביומנו כذا انا يا دنيا. בכל בית שבו עמוד האש שוכן על המדף, יפנו לידו מקום ואחר כבוד יונחו שם גם כי لا ننسى של وليد الخالدي, וגם ذاكرة و-سفر على سفر של سلمان ناطور, וגם لم نعد جوارى لكم של سحر خليفة, וגם أطفال الندى של محمد الاسعد וגם عائذ إلى حيفا של غسان كنفاني. או אז תלמידים ילמדו גם את ريتا والبندقية של محمود درويش וגם את منتصب القامة أمشي של سميح القاسم וגם את كفاني أظل بخصنها שכתבה فدوى طوقان, ושנקרא על קברה, בהלווייתה, ב-نايلس מולדתה, בתוך מלחמה בלתי נגמרת, ובתוך אופק פוליטי שתום שכולנו משלמים את מחירו, אם ככובשים ואם בעיקר כנכבשים, אם כהורגים ואם בעיקר כהרוגים, בתוך סכסוך מתמשך בין יהודים לערבים, ואל מול התהום שנפערה בין דוברי "השפה הערבית" לבין דוברי اللغة العربية.

הערות

1. כאשר התבקשתי לכתוב על השפה הערבית כמובנה העכשווי בחברה היהודית בישראל התחלתי לכתוב את דברי בעברית. אולם בהסבר שקיבלתי מקבוצת הלקסיקון הובהר לי שמטרת הכתיבה היא הרחבת הדמיון הפוליטי הקיים, וש במקום לעמוד על השאלה "מהו המושג X" יש לברר "מה X יכול להיות", ומכאן – מה יכולה להיות השפה הערבית באופק פוליטי אחר. כשהבנתי זאת, לא היה ספק כי עלי להתחיל את המאמר בערבית. שכן המושג "השפה הערבית" הוא כיום מושג ישראלי-ציוני המייצג שיח יהודי יחסני, שבמסגרתו לימודי השפה, הדיון בה והכתיבה עליה נעשים בעברית. זאת בניגוד ל"אללע'ה אלערביה" (اللغة العربية) שבמסגרת אופק פוליטי אחר תהא שפה שבגופה וברוחה, בין אם מדוברת ובין אם כתובה, מושמעת או נקראת, כשפת החלומות או כשפת האהבה, תוכל להתקיים בחברה היהודית כשפה שלא תהא עדיפה על העברית ולא נחותה ממנה.

2. ראו עבד אלרחמן אלמרעי, וואלה בסדר: דיוקן לשוני של הערבים בישראל (ירושלים: כתר, 2013).

3. ראו בג"ץ 4112/99 עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד נו(5) 393 (2002).

4. בתוך יהודה שנהב, "הפוליטיקה והתיאולוגיה של התרגום: כיצד מתרגמים נכבה מערבית לעברית?"

- סוציולוגיה ישראלית 14(1): 164 (להלן שנהב, "הפוליטיקה והתיאולוגיה").
5. יהודה גולן, "נתב"ג 2000 – בלי ערבית", NRG מעריב, 15.9.2004.
6. רוני מלול, "בעיריית ירושלים אין טפסים בערבית", NRG מקומי, 20.8.2008.
7. ראו לדוגמה את עמוד הבית: <http://new.tau.ac.il>.
8. "ברשת המסעדות המזרחיות 'אווזי' – אסור לדבר ערבית", וואלה, 3.3.2001.
9. אני מודה ליהודה שנהב על הערתו המחכימה והמקורית בנוגע ל"דיגלוסיה הפוכה" המתקיימת בישראל בשדה לימודי הערבית והקשר שלה ללטיניזציה של השפה.
10. תיאודור הרצל, מדינת היהודים (תל אביב: ניומן, 1944), 30.
11. Bernard Spolsky and Elana Shohamy, *The Languages of Israel: Policy, Ideology, and Practice* (Clevedon: Multilingual Matters, 1999), 139.
12. ההדגשה שלי. בתוך: Yosef Gorni, *Zionism and the Arabs, 1882-1948* (Oxford University Press, 1987), 48.
13. לקריאה נוספת על מוטיבציה אינסטרומנטלית מול מוטיבציה אינטגרטיבית בלימודי שפה, ראו התיאוריה של למברט וגרדנר בנושא: R. C. Gardner and W. E. Lambert, *Attitudes and Motivation in Second Language Learning* (Rowley: Newbury House, 1972).
14. אליעזר בן יהודה, "מקורות למלא החסר בלשוננו", זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת רביעית (ירושלים: ועד הלשון העברית, 1912), 9.
15. לפי ז'בוטינסקי, "בלי כל בושא, הנני מודה ומתוודה כי ה'טעם' המונח ביסודה של ה'סכימה' המוצעת בחוברת הזו הוא טעם אירופי ולא 'מזרחי'. הקורא ימצא בהצעותיי מגמה ברורה להשתחרר מכל אותם ההגאים אשר אין להם נקודת משען בפונטיקה של המערב – נטיה בולטת לקרב את מבטאנו, עד כמה שאפשר, למושג היופי הצלצולי המקובל באירופה: אותו מושג היופי, אותו קנה-המידה המוסיקלי, אשר על פיו, למשל, השפה האיטלקית נחשבת ל'יפה' והשפה הסינית לבלתי יפה." בתוך ז'בוטינסקי, המבטא העברי (תל אביב: הספר, 1930), 9.
16. שנהב, "הפוליטיקה והתיאולוגיה", 162.
17. שם.
18. שם.
19. שם.
20. שם, 162–163.
21. See Yonatan Mendel, *Arabic Studies in Israeli Jewish Society: In the Shadow of Political Conflict*, Unpublished PhD Dissertation (University of Cambridge, Department of Middle Eastern Studies, November 2011), 30-36, 46-47 (להלן מנדל, לימודי ערבית בחברה היהודית בישראל); Yonatan Mendel and Ronald Ranta, "Consuming Palestine: Palestine and Palestinians in Israeli Food Culture", *Ethnicities* 14 (3) (2014): 424.

22. Liora R. Halperin, "Orienting Language: Reflections on the Study of Arabic in the Yishuv", *Jewish Quarterly Review* 96 (4) (2006): 488.
23. מנדל, לימודי ערבית בחברה היהודית בישראל, 47; Yonatan Mendel, *The Creation of Israeli Arabic: Security and Politics in Arabic Studies in Israel*, (London: Palgrave Macmillan, 2014) (להלן מנדל, "יצירת הערבית הישראלית")
- Yonatan Mendel, "Re-Arabisng the De-Arabised: The Mista'aravim Unit of the Palmach", in A. Bernard, Z. Elmarsafy, and D. Attwell (eds.), *Orientalism: Thirty Years Later* (London: Palgrave Macmillan, 2013), 94-116
- Mendel, "A Sentiment-Free Arabic: On the Creation of the Israeli Accelerated Arabic Language Studies Programme", *Middle Eastern Studies* 49 (3) (2013): 383-401
24. עמנואל קופולביץ', "בעיות הוראת הערבית בראי המסמכים". ביטאון המורים לערבית ולאסלאם 15-14 (1999): 18.
25. ראו "היסטוריה: 1941-1950", האתר הרשמי של קק"ל, 14.4.2014.
- ראו גם חוק מנהל מקרקעי ישראל, תיקון מס' 7 – התשס"ט-2009 (נובמבר 2009). ירון ביבי, מנכ"ל מינהל מקרקעי ישראל: "לעניין של העברת קרקע לזרים: בחוק נקבע במפורש שכל מי שמקבל קרקע בבעלות תירשם הערת אזהרה על הבעלות שלו שאומרת שאם הוא רוצה להעביר את הקרקע למי שמוגדר כ'זר', הוא לא יכול לעשות את זה אלא באישור של אותן ועדות שקיימות היום."
26. יונתן מנדל, "כרוניקה של החלשה בלימודי הערבית בישראל", הארץ – הסדנה להיסטוריה חברתית, 6.2.2014.
27. שילה הטיס-רולף, לקסיקון פוליטי של מדינת ישראל (כתר: ירושלים, 1988), 295.
28. אברהם פרנק, "לימודי ערבית בבתי הספר – בזבוז של 100 מיליון שקל בשנה", *TheMarker*, 24.9.2013.
29. ירון סקופ, "משרד החינוך יצמצם את חובת לימודי הערבית בכיתות י", הארץ, 23.1.2004. לקריאה נוספת על הצניחה בלימודי הערבית כשפת "חובה" בין כיתה ט' לכיתה י' ראו רן לוסטיגמן, "הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים: שקיעה נוגה – קריאה לחשיבה מחודשת על מרכזיותם של לימודי השפה הערבית במסגרת מדיניות משרד החינוך בתחום החינוך לחיים משותפים", בתוך 60 שנות חינוך בישראל – עבר, הווה, עתיד, כנס מנדל לחינוך, כ"א כסלו תשס"ט, 18 בדצמבר 2008, כפר המכבייה (ירושלים): מנדל – יחידת הבוגרים, 2008). ראו גם: תומר ולמר, "العربية صعبة لغة؟ לימודי הערבית במשבר", *Ynet*, 1.6.2012.
30. הנתונים (1,259 בתי ספר שבהם לומדים ערבית בכיתה י' – החטיבה העליונה) התקבלו מחיפוש במסד הנתונים הרשמי של משרד החינוך.
31. אני שואל כאן את הביטוי משירו המרגש של אלמוג בהר, "הערבית שלי אילמת", בתוך אלמוג בהר, צמאון בארות (תל אביב: עם עובד, 2008), 17.

32. Claire Kramsch, *Language and Culture* (Oxford University Press, 1998), 3. על מקומה של השפה ביצירה של לכידות לאומית ראו: Tomasz D.I. Kamusella, "Language as an Instrument of Nationalism in Central Europe", *Nations and Nationalism* 7(2) (April 2001): 235-251.
33. לניתוח של בורדייה על שפות, הון סימבולי ויחסי כוח ראו Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1991).
34. Yasir Suleiman, *A War of Words: Language and Conflict in the Middle East* (Cambridge University Press, 2005): 7.
35. לדיון של פוקו על הקשר בין ידע לכוח, וכיצד שליטה בשפה קשורה בגישה לידע ומכאן גם לשימור של יחסי הכוח, ראו Michel Foucault, *Discipline and Punish* (New York: Vintage, 1979).
36. רנא זהר, "שפה ולאומיות: הערבית בישראל", במת ון ליר: מגזין אלקטרוני ליחסי יהודים ופלסטינים בישראל/גיליון שני (ספטמבר 2013).
37. שנהב, "הפוליטיקה והתיאולוגיה", 161.
38. גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005), 184. אנקדוטה בנושא ערמומיותם או אפילו הטבע השקרי של "הערבים" לקוחה מריאיון עם צבי יחזקאלי, הפרשן לענייני ערבים של ערוץ 10 ואחד הישראלים הנחשבים למומחים ל"ענייני ערבים". כשנשאל כיצד התחזקה אמונתו הדתית ענה יחזקאלי כי בערבית יש משפט האומר "האם אתה רוצה את האמת או את האח של האמת?" לאחר מכן הוסיף: "אני אומר את זה כי הערבים בדרך כלל מעדיפים את האח שלה". אמירה זו לא נתפסת בישראל כבעייתית, גם לא כשהיא נשמעת מפיו של פרשן האמור לתווך בין העולם הערבי לבין הציבור בישראל ולהסביר את המתחולל בחברות הערביות לקהל יהודי-ישראלי. הציטוט מתוך יצחק ססלר, "צבי יחזקאלי: אני רוצה את השבת לחיים שלי", NRG מעריב, 11.10.2009. להשוואה עם גילויים אוריינטליסטיים, פשטניים ומהותניים מוקדמים יותר בדבר הטבע ו"המוח הערבי" ראו Raphael Patai, *The Arab Mind* (New York: Charles Scribner and Sons, 1973).
39. ראובן שניר, "יהודים כערבים: מצב המחקר", רוח מזרחית 2 (קיץ 2005), 14-15.
40. Yonatan Mendel, "A Sentiment-Free Arabic: On the Creation of the Israeli Accelerated Arabic Language Studies Programme", *Middle Eastern Studies* 49 (3) (2013): 392.
41. מנדל, לימודי ערבית בחברה היהודית בישראל, 219.
42. שם, 47, בחלק הסיכום העוסק בערבית בישראל כ"שפת שלום וביטחון" כשיה-על הקושר בין השחקנים השונים בדיון בנוגע לערבית בישראל; כמו כן מנדל, "יצירת הערבית הישראלית".
43. David Knoke, *Economic Networks* (Cambridge: Polity Press, 2012), 100 ראו.
44. לדוגמאות רבות לשפה מקודדת זו ראו מנדל, לימודי ערבית בחברה היהודית בישראל, 42, 97, 98, 111, 123, 131, 178, 221, 222.
- מבוסס גם על הרצאתי "שפה מקודדת: שיקולים פוליטיים וביטחוניים בלימודי שפה זרה", יום עיון בנושא מבטים מוצלבים: הוראת ערבית בישראל ובצרפת והוראת עברית בעולם הערבי – ללמוד את שפתו של

- ה"אחר" ותרבותו, המכללה האקדמית בית ברל, 15.1.2014.
45. המידע לקוח מן המאמר Nicky Hager, "Israel's omniscient ears", *Le Monde diplomatique* (English edition), September 2010. המצייר פרופיל מפורט של אחד מבסיסי המרכזיים של היחידה. ראו גם כתבה המבוססת על זו של כתב העת הצרפתי: יוסי מלמן, "חשיפה נדירה: בסיס ההאזנות הלווייני של יחידה 8200", *הארץ*, 5.9.2010.
46. מיכל דניאלי, "8200: הכירו את היחידה המסווגת הכי גדולה בצה"ל", *מאקו פז*, 12.9.2011.
47. מתוך סקירת ספרו של עבד אלרחמן אלמרעי "וואלה בסדר: דיוקן לשוני של הערבים בישראל", מאת יאיר אשכנזי, *הארץ ספרים*, 9.5.2014.
48. מעניין לראות שמשכילים יהודים-גרמנים מהמסורת הפילולוגית של מדעי המזרח בגרמניה, אשר היגרו לפלשתינה/ארץ ישראל בשנים 1920–1940 ראו ב"לטינית" דווקא מודל לחיקוי. בתקופה זו, שקדמה להקמת מדינת ישראל, גרסו משכילים אלה כי יש ללמד את הערבית כ"לטינית של האוריינט", מתוך תפיסה הרואה בלימודי הדקדוק מסגרת חשיבה המעודדת דיוק וסדר. ראו לדוגמה שרה הלפרין, ד"ר א. בירם ובית הספר הריאלי (ירושלים: ראובן מס, 1970), 443.
49. Allon Uhlmann, "Policy Implications of Arabic Instruction in Israeli Jewish Schools", *Human Organization* 70 (1) (2011): 100.
50. ألون فراغمان, "الطالب المثابر أتى الأسبوع الماضي إلى المدرسة فرحا مسرورا – طريقة الترجمة-القواعد في تعليم العربية – 2005-2006", *الرسالة* 14 (1428 / 2007) ص. 38.
51. מוחמד אמארה, "הוראת השפה הערבית בקרב תלמידים יהודים בישראל: מגישה ביטחונית לגישה אזרחית", במת ון ליר: מגזין אלקטרוני ליחסי יהודים ופלסטינים בישראל / גיליון שני (ספטמבר 2013).
52. ראו לדוגמה את הנתונים על מוטיבציה ללימודי ערבית בבית הספר התיכון בישראל: אדווה הים-יונס ושירה מלכה, לקראת פיתוח תכנית לימודים בערבית לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה במגזר היהודי – מחקר הערכה, משרד החינוך: המזכירות הפדגוגית, האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים ומכון הנרייטה סאלד – המכון הארצי למחקר במדעי ההתנהגות (ירושלים, מכון הנרייטה סאלד וכתר, 2006), 11, 16, 17.
53. 64, 65, 107, 108. ראו גם Roberta Kraemer, *Social psychological Factors related to the Study of Arabic among Israeli Jewish High School Students* (Unpublished PhD. Thesis, School of Education, Tel Aviv University, 1990), 173-174. (להלן קרמר, "גורמים פסיכו-חברתיים").
53. לפי קימרלינג, אם קיימת בחברה הישראלית "הוויה סוציולוגית משותפת לכל הדורות, לכל העדות, לדתיים (כולל אורתודוקסים שבאורתודוקסים) וללא דתיים, לילידי הארץ ולמהגרים אליה (מעל ומעבר ל'דור' זה או אחר), לבעלי דעות ימניות או שמאליות, למנהיגים ולמונהגים, למשכילים ולהדיוטות, לנשים ולגברים – הרי זוהי הוויית המלחמות והצורות השונות והמגוונות של השתתפות בשירות הצבאי, הביטחוני, סדיר, מילואים וקבע, בגלוי ובחשאי, בשגרה ובפתע". בתוך ברוך קימרלינג, "מיליטריזם בחברה הישראלית", *תיאוריה וביקורת* 4 (סתיו 1993): 124.
54. Muhammad Amara, "Teaching Arabic in Israel", in Kasseem M. Wahba, Zeinab A. Taha and Liz England (eds.), *Handbook for Arabic Language Teaching Professionals in*

- .the 21st Century (Abrington, Oxon: Roxon, 2013), 94
- Allon J. Uhlmann, "Arabic Instruction in Jewish Schools and in Universities in Israel: Contradictions, Subversion, and the Politics of Pedagogy", *International Journal of Middle Eastern Studies* 42 (2010): 303
56. עלי אלוהרי, "שיעור בערבית", הארץ 17.12.1998. באנקדוטה משלו, ראובן שניר מתייחס אף הוא לקשר הגורדי המחבר בין לימודי השפה הערבית לבין חיל המודיעין בשיח היהודי בישראל, ולהתפכחות שלו עצמו לגבי תרומתו של חיל המודיעין ללימודי השפה. לדברי שניר, כשהוא נזכר במילון הערבי-עברי שקיבל במהלך לימודיו, "אולי בראיית הנולד, המילון שקנה לי אבי הוא מרופט עתה אך עדיין יקר ללבי ובשימוש, בעוד זה שהעניק לי חיל המודיעין, עם ההקדשה שכה הייתי גא בה בנעוריי, עדיין שמור אצלי כחדש. אז לא השתמשתי בו מסיבה הפוכה שבגללה אינני משתמש בו כעת". בתוך ראובן שניר, ערביות, יהדות, ציונות: מאבק זהויות ביצירתם של יהודי עיראק (ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 2005), 2.
- Bruno Latour, *We Have Never Been Modern* (Cambridge: Harvard University Press, 1993), 57.
58. שנהב מציין זאת כתהליך ההדחה שהתרחש בקרב היהודים-הערבים ומציין כי "אם כרטיס הכניסה ללאומיות יהודית-ישראלית של יוצאי אירופה היה השכלה וחילון, כרטיס הכניסה של יהודי המזרח היה חיוקיה של הדת". ראו יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות, דת, אתניות (תל אביב: עם עובד, 2003), 114 (להלן שנהב, היהודים הערבים). גם שוחט ציינה כיצד סיבות אלו גרמו להעלמת המושג יהודי-ערבי, והעדת "יהודים מזרחים" ו"עדות המזרח" על פניו. ראו: Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims", *Social Text*, 19/20 (Autumn 1988): 1-35.
59. שנהב, היהודים הערבים, 9.
60. מנדל, "רה-ערביזציה", 110-111.
61. ראו פרק 4.3 בדיסרטציה לימודי ערבית בחברה היהודית בישראל, 127-132.
62. Ben Rafael, Eliezer and Hezi Brosh, "A Sociological Study of Second Language Diffusion: The Obstacles to Arabic Teaching in the Israeli School", *Language Planning and Language Problems* 15 (1) (Spring 1991): 1-24
63. האחוז המדויק של יהודים באזור של ישראל/פלסטין של היום אינו ברור, אולם ככל הנראה נע בין 2 ל-6 אחוזים מהמאה החמש-עשרה עד סוף המאה התשע-עשרה. לדוגמה, במפקד העות'מאני של שנת 1878 חיו בפלסטין/ארץ ישראל 462,564 בני אדם, מתוכם 403,795 מוסלמים (87%), 43,465 נוצרים (10%) ו-15,011 יהודים (3%). בתוך Alan Dowty, *Israel / Palestine* (Cambridge, UK: Polity Press, 2008), 13; Mark Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict* (Bloomington: Indiana University Press, 1994): 43, 124
64. אמנם רמת הידע של הערבית בקרב יהודי הארץ השתנתה בהתאם לאזור ולמוצא, וניתן לומר באופן

גורף שהיהודים-האשכנזים בארץ שלטו פחות בשפה זו, ובכל זאת גם לקראת סוף המאה התשע-עשרה זוהתה עלייה בידיעת הערבית בקרב יהודים-ספרדים (עם עליית הלאומיות הערבית) ויהודים אשכנזים. לגבי האחרונים משמעות הדברים היא בעיקר השתלבות גדלה וברורה של מאפיינים ומבנים לשוניים ערביים בשפה היידיש-הפלסטינית, שהעידה הן על הדומיננטיות של ה-Lingua Franca האזורית והן על הקשרים התרבותיים והחברתיים שנטו בין האוכלוסיות השונות בפלסטין. ראו גם Mordecai Kosover, *Arabic Elements in Palestinian Yiddish: The Old Ashkenazic Jewish Community in Palestine, its History and its Language* (Jerusalem: R. Mass, 1966); Bernard Spolsky, "Language in Israel: Policy, Practice and Ideology", *Georgetown University Round Table on Language and Linguistics* (1999), 165; Eliezer Ben-Rafael and Stephen Sharot, *Ethnicity, Religion, and Class in Israeli Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 26.

65. עברית אמנם היתה השפה הראשונה של הליטורגיקה היהודית, אך גם בתחום זה הערבית היתה דומיננטית ושנייה רק לעברית. יש לציין כי מהמאה השתים-עשרה השתנה המצב: יהודי אירופה החלו להשתמש בטקסטים דתיים שתורגמו מערבית לעברית, ואילו יהודי צפון אפריקה, המזרח התיכון וחצי האי האיברי המשיכו לכתוב ולקרוא בערבית. ראו: Moritz Steinschneider, *Jewish Arabic Literature* (NJ: Gorgias Press, 2008).

